

ՍՈՒՐԵՆՆ ՍԱՐՏԻԿՅԱՆ

ԽԱՂԵԱՐԻ ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌԱԶՄԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

5-րդ դարը հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի բախտորոշ ժամանակահատվածներից մեկն է: Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև Մեծ Հայքի բաժանումը (387թ.), Արշակունիների հարստության անկումը (428թ.) և, որպես դրա հետևանք, տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության վափոխությունը հարկադրեց փոխել ռազմական գործողությունների կազմակերպման ու վարման ձևերը:

Կրճատվում էին արքունի զնդերը, որոնք Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի իշխանությունների կողմից քաջաերվող կենտրոնախույս ուժերի զսպման հիմնական միջոցն էին: Թեև Բյուզանդիային էր անցել Մեծ Հայքի տարածքի միայն 1/5 մասը, այդ տարածքի հայ նախարարների ուժերի մեկուսացումը ևս էապես ազդեց բանակի հնարավորությունների վրա: Բարեփոխումներ սկսվեցին նաև ռազմարվեստի քննազավառում. անցում կատարվեց ապստամբական մարտավարությանը:

Պետականության կորստից հետո հայոց ռազմարվեստի առաջին խոշոր փորձությունը 450-451թթ. Վարդանանց պատերազմն էր: Այն ապստամբական մարտավարությանն անցման յուրօրինակ միջանկյալ օղակ դարձավ ու կանխորոշեց ռազմարվեստի զարգացման հետագա ավելի քան չորսդարյա ուղին:

Առաջին հայացքից տարօրինակ կարող է թվալ, սակայն այսօր էլ պատերազմի բազմաթիվ վերլուծություններում գերիշխող է բարոյական ու կրոնական հարցերի ուսումնասիրման ձգտումը, որը պատերազմի դերի գնահատումը դարձնում է թերի: Ապստամբության (մեր կարծիքով ավելի ճիշտ կլինի այն ազատագրական պատերազմ անվանել) իրատեսական ռազմավարության «որոշումը» պատմաբանների տառնյակ հռչակածների ու աշխատությունների գրվելու, ինչպես նաև բանավեճերի առիթ է դարձրել ոչ թե ռազմարվեստը, այլ Վարդան Մամիկոնյան - Վասակ Սյունի հակամարտությունը¹:

Պատկերը նույնն է նաև ռազմական գործողությունների նկարագրության ժամանակ: Ժողովուրդը սրբացրել է Ավարայրի ճակատամարտի հե-

ըռս-նահատակներին. պատմաբաններն ու քանաստեղծները քազմիցս գովերգել են մարտը, սակայն, որքան էլ անուրանալի է Ավարայրում տարած քարոյական հաղթանակի նշանակությունը, մարտավարության տեսանկյունից այն ավարտվել է պարտությամբ (ռազմարվեստում ընդունված է մարտի գնահատման հետևյալ սկզբունքը. պարտված է համարվում այն կողմը. որն առաջինն է հեռանում մարտի դաշտից): Դա էլ քազմաթիվ շահարկումների առարկա է դարձել: Կասկածի տակ դնելով Վ.Մամիկոնյանի զորավարական տաղանդը: Սուրբեկով մոտեցում է ձևավորվել նաև Խաղխաղի ճակատամարտի ուսումնասիրման հարցում: Այն կարծես մնացել է Ավարայրի ստվերում, մինչդեռ Խաղխաղի ճակատամարտի համակողմանի վերլուծությունը կարող է էապես փոխել հայոց ռազմարվեստի զարգացման աստիճանի ու Վ. Մամիկոնյանի զորավարական տաղանդի մասին գոյություն ունեցող տեսակետները:

450թ. ամռանը պարսից հագարապետ Միհրներսեսը, Աղվանքի մարգպան Սեբուխտ Նիխորականի զորաբանակին միանալու և միացյալ ուժերով ապստամբությունը ճնշելու համար, խառր քանակով մտավ Փայտակարան: Սեբուխտի ու Միհրներսեսի ուժերի միավորումը կանխելու, ինչպես նաև ճորա պահակը (այժմյան Դերբենտ քաղաքի մոտ) գրավելով՝ իռների հետ կապ հաստատելու համար Աղվանք շտապեց Վ. Մամիկոնյանը: Սպարապետը հաշվենկատորեն զորքը բաժանեց երեք մասի: Երկուսը թողնվեց երկրում և միայն մեկ մասով շարժվեց դեպի Աղվանք:

Պատմիչների միաբերան պնդմամբ², Վ.Սյունուց տեղեկանալով հայոց քանակի ռազմերթի մասին՝ պարսիկները դիրք են գրավում Խաղխաղ քաղաքից քիչ հեռու՝ Լոփնաս (Ձեզամ) գետի հովտում³:

Սեբուխտի նախապատրաստական միջոցառումներից անտեղյակ՝ հայոց զորքը ռազմերթով Խաղխաղի դաշտ է հասնում, որտեղ մարտակարգով նրանց էին սպասում պարսիկները: Սեբուխտը մարտակարգի կենտրոնում և աջ թևում շարել էր պարսկական զորամասերը, ձախ թևում Բաղասական և Լփնաց զորամասերը: Պարսիկները արդեն մարտակարգ էին ընդունել, սակայն քանի որ վերջապահ զնդերը դեռևս չէին ավարտել Կուրի գետանցումը, նրանց զրոհը հապաղեց, որն էլ Վ.Մամիկոնյանին հնարավորություն տվեց արագ կողմնորոշվել և ընդունել մարտը սկսելու որոշումը: Մինչ պարսիկները անցնում էին Կուրը, նա կարողացավ զորքը բաժանել երեք զորաթևերի, որոնք էլ ինքնուրույնաբար բացագատվելով, հասցրեցին ձևավորել զորքի մարտկարգը:

Ընդհանուր դեկավարումից քացի, Վ.Մամիկոնյանը ստանձնեց նաև կենտրոնի հրամանատարությունը: Սպարապետը աջ թևի հեծելազորի հրամանատարությունը հանձնեց իր փեսա Արշալիք Կամսարականին, ձախ թևը՝ Խորեն Խորխոռունուն⁴: Որոշ ուշացումով մարտադաշտ հասած վերջապահ զորամասերն էլ, փաստորեն, կազմեցին մարտակարգի պահեստազորը: Դեպի Աղվանք շարժվող հայոց զորքի կազմը նկարագրելով՝ Ղազար

Փարսեցիներն խոսում է նաև Մարդպետական այրուծի մասին⁵։ Սակայն մարտի ժամանակ զորաթևերի կազմի մեջ նրանք չեն հիշատակվում։ Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Մարդպետական հեծյալ զնդերը կազմում էին մարտակարգի պահեստագործը։

Այս ընթացքում գետանցումն ավարտելով՝ պարսիկները շտապեցին գրոհել՝ դեռևս նախամարտական կարգով շարված հայկական զորքի կենտրոնի զորամասերի վրա։

Մարտի ընթացքում մարտակարգ ձևավորելով՝ զրոհի անցան նաև հայկական զորամասերը։ Հատկապես հաջող էր Ա.Կամսարականի զորաթևի զրոհը, որին չղիմանալով՝ պարսիկների ծախս թևը սկսեց նահանջել։ Նրանց հետապնդելով՝ Ա.Կամսարականի հեծելագունը հայտնվեց մերձկուրյան ճահճուտներում («յանգիտութենէ տեղացւոյն զիպեցան թանձրախտը սաստիկ մօրից»)՝ և ստիպված դադարեցրեց հաջող սկսած զրոհը։ Նման բարդ իրադրությունում արագորեն կողմնորոշվելով՝ Ա.Կամսարականը վերադասավորեց ճահճուտներում խրված և մարտակարգը խախտած իր զորամասերը։ Պարսիկների համար անսպասելի արագությամբ վերադասավորումն ավարտելով՝ աջ թևի հեծելագործը խորը թևանցման զորաշարժով դուրս եկավ Կուրի ափը։

Պարսից զորքի մարտական դասավորությունը նախատեսված չէր թևերում ու թիկունքում մարտ վարելու համար, և հայոց այրուծի ողն ամբողջական մարտաշար ձևավորել չկարողանալով՝ սկսեց նահանջել նաև կենտրոնը։ Պարսկական բանակի ջախջախումը կատարյալ դարձավ, երբ նահանջող պարսկական զորամասերը սեղմվեցին Կուրի աջ ափին և գետը լողալով անցնող պարսկական զորքի մի մասը խեղդվեց ջրում։ Հատկանշական է, որ մարտի այս փուլում Վ. Մամիկոնյանը առաջ բերեց նետածիզներին, որոնք սկսեցին նետահարել՝ գետը լողալով անցնել լիորձող հակառակորդի զինվորներին։

Փորձենք վերլուծել ռազմարվեստին վերաբերող որոշ հարցեր։

Ճակատամարտը նկարագրած պատմիչները մեզ քիչ նյութ են տալիս հատկապես Սեբուխտի մտահղացման վերլուծության համար, որը նվազեցնում է ճակատամարտը համակողմանիորեն վերլուծելու հնարավորությունը։ Այնուամենայնիվ, կարելի է պատասխանել որոշ հարցերի։

Պատմությունը լուծում է պարսիկ զորավարի փայլուն հաղթանակների մասին, սակայն դա չի կարող հիմք հանդիսանալ նրա ապաշնորհության մասին եզրակացությունների համար։ Այս հարցի շահարկումը որոշ դեպքերում նպատակ է ունեցել նսեմացնել հայոց զորքի հաղթանակը։ Մասնավորապես, մինչև հայոց զորքի Աղվանք մտնելը, Սեբուխտը հաջողությունների էր հասել աղվան ապստամբների դեմ պայքարում։ Նա ընդհանուր առմամբ լավ էր նախապատրաստվել նաև ճակատամարտին։ Մարտադաշտը պարսիկների կողմից ճիշտ էր ընտրված և ընդհանուր առմամբ բարենպաստ էր նրանց համար։ Լուինաս և Կուր գետերի միախառնման վայրից քիչ հեռու

գանվող դաշտում լավ տեսադաշտ էր ապահովվում, սակայն հայոց բանակի գլխավոր հարվածող ուժը՝ մեծաթիվ այրուձին, բաց հարթավայրային տեղանքում լինելով, ճահճուտների և դաշտը եզերող անտառի պատճառով չէր կարողանալու ազատորեն գործել: Այսինքն՝ հայերը գրկվելու էին իրենց առավելությունից՝ զորաշարժային բարձր ցուցանիշները գործի դնելու հնարավորությունից: Բացի այդ, հայոց բանակը մարտի դաշտ մտավ երթային կարգով: Այդ պայմաններում բաց տեսադաշտը Սերուխտին հնարավորություն էր տալիս հետևել հայկական զնդերի բացազատման ընթացքին, գտնել նրանց ամենաթույլ տեղամասը և ուժերը կենտրոնացնել այդտեղ: Բացի այդ, ճակատամարտը այդպես սկսելով, Սերուխտը մի շարք առավելություններ էր ստանում: Հանկարծակիության գործոնը մարտի սկզբից եթե նախաձեռնությունը պարսիկներին տվեց: Դրա համար Վ.Մամիկոնյանը հարկադրված էր բարդ զորաշարժերի ու մի քանի տեղամասերում միաժամանակ հաառող գրոհների դիմել, որն, ի դեպ, միջնադարյան ռազմավեստում չէր խրախուսվում: Եթե նկատի ունենանք նաև պարսկական բանակի քանակական առավելությունը (պարսիկներն առնվազն մեկ ու կես անգամ ավելի պետք է լինեին), ապա կարելի է կարծել, որ Սերուխտը, իր հաջողության վրա վստահ լինելով, առանձնակի ռիսկի դիմելու անհրաժեշտություն չուներ: Առավել ևս՝ այդ մասին ոչ մի ակնարկ պատմիչների մոտ չկա: Ուստի, հավանական է, որ պարսիկները կիրառել են ամբողջ ճակատով միաժամանակյա հզոր հարձակում: Մարտի մտահղացման այս տարբերակը լայն տարածում էր ստացել դեռևս Զ.ա. 1-ին հազարամյակում և շատ հարմար էր միջին (աչքի չընկնող) ընդունակությունների տեր, սակայն մեծ բանակ ունեցող զորավարների համար⁷:

Միանգամայն այլ է Վ.Մամիկոնյանի գործողությունների պատկերը:

Հակառակորդին հանդիպելով և մարտի կազմակերպման (դաշտի դիտում, տեղագնում, մարտական կարգով զորամասերի շարում և այլն) համար անհրաժեշտ ժամանակ չունենալով՝ սպարապետը կարողանում է ճիշտ գնահատել ստեղծված մարտավարական իրադրությունը և ընդունել մարտը:

Բնական է, որ այս հարկադրված հասցենպությունը չէր կարող չանդրադառնալ մարտի ընթացքի վրա. անձանք տեղանքում թևացում իրականացնող Ա.Կամսարականի զորաթևը հայտնվեց մերձկության ճահճուտներում: Դրանից օգտվելով պարսիկները նոր զրոհով կարողացան նեղել հայերին: Ավելի քան հազար տարի Առաջավոր Ասիայում իր զորաշարժային հատկություններով փայլող հայոց այրուձին ալատրաստվածության բարձր մակարդակն էր պատճառը, որ նման դժվարին իրադրությունում աջ թևի վերադասավորումը հաջողվեց: Այստեղ պետք է շեշտել, որ հայոց պատմագրության կողմից հանիրավի մոռացության է տրվել Ա.Կամսարականի զորավարական տաղանդը: Արտակարգ բարդ իրադրությանը արագ գնահատելու և վճռական որոշումներ կայացնելու նրա ընդունակությունը հնարավոր

րություն ընձեռեց անբարենպաստ պայմաններում սկսված մարտը ուղղակիորեն փրկել անխուսափելի թվացող պարտությունից: Ավելին, ճահճուտներին սեղմված աջ զորաթևը, հավանաբար օգնական զորամասեր ստանալով, էլ ավելի հանդուգն քայլի՝ խորը թևանցող (փաստորեն՝ շրջանցող) զորաշարժի դիմեց: Արդյունքում պարսիկների ձախ թևը ջախջախելով՝ Ա.Կամսարպակնի զորագունդը հայտնվեց նրանց մարտակարգի թիկունքում: Առաջացած խուճապն էլ վճռեց ճակատամարտի բախտը: Պարսկական բանակը սկսեց անկանոն մահաֆը, որն ավարտվեց նետերի տարափի տակ ընկած պարսիկ զինվորների կոտորածով:

Նետածիգների զորամասերը մարտի ընթացքում սովորաբար ծանրագեն հետևակի ու հեծելազորի թիկունքում են գտնվում: Դակատամարտի վերջին փուլում նետածիգներին առաջին գիծ բերելը Վ.Մամիկոնյանի ուշագրավ մարտավարական հնարքներից մեկը պետք է համարել, թեև շեշտենք, որ այն ռազմարվեստում նորություն չէր:

Հաջող գլոխով, ապա մահ համառ դիմադրությամբ աչքի ընկավ սպարապետի անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող մարտակարգի կենտրոնը: Այն կաշկանդեց պարսիկների մեծաթիվ ուժերը, հանգույց հանդիսացավ հզոր զրոհների դիմակայող ձախ թևի և նոր զրոհի համար վերադասավորվող աջ թևի միջև: Կենտրոնի մարտակարգի կայունությունն էր, որ կենտրոնի ու աջ թևի միջև մխրճված պարսիկներին հնարավորություն չտվեց կտրել նրանց կապը:

Սակայն ինչպես հայոց, այնպես էլ համաշխարհային ռազմարվեստում հաուլսադի ճակատամարտի դերը չի սահմանափակվում մարտի հմուտ կազմակերպումով, իրադրության արագ գնահատումով ու փայտն իրականացված շրջանցումով: Դրանք ռազմարվեստում վաղուց արդեն նորություն չլին⁸, թեև կարող էին բավարար լինել ցանկացած զորավարի փառաբանման համար:

Համաշխարհային ռազմարվեստում առաջին անգամը լինելով՝ հայոց զորքը հաղիսադում կիրառեց հանդիպակաց մարտը⁹: Մի բան, որն այս ճակատամարտից հետո էլ երկար ժամանակ չէր ընդունվում ռազմարվեստում: Ուշագրավ է, որ Վ.Մամիկոնյանը զրոհը սկսելու որոշումը ընդունել է այն ժամանակ, երբ մարտակարգը դեռևս ձևավորված չէր: Փաստորեն, զորքը զրոհը սկսեց նախամարտական կարգով: Ընդ որում, Եղիշեն շեշտում է, որ պարսիկների դիմադրությունը հաղթահարվեց «յոյժ յանդուգն յարձակմանն»¹⁰ պատճառով:

Վ. Մամիկոնյանի զորավարական տաղանդի վառ արտահայտումը դարձավ ընթացքից մարտի մեջ մտնելը, որը նույնպես համաշխարհային ռազմարվեստում առաջին անգամ էր կիրառվում (այն այսօր հանդիպակաց մարտի պարտադիր նախապայման է համարվում)¹¹: Մերժելով գրեթե բոլոր երկրներում միաձայն ընդունվող տեսակետը՝ Վ.Մամիկոնյանը վերացրեց ռազմերթի ու մարտի միջև պարտադիր դադարը: Հայոց սպարապետի՝

դարակազմիկ նշանակություն սունեցող այս քայլն առայժմ չի արժանացել համապատասխան գնահատանքի: Որպեսզի պարզ դառնա կատարվածի կարևորությունը, նշենք միայն, որ հետագա ավելի քան տասներեք դարերի ընթացքում գորավարները չէին համարձակվում կրկնել ընթացքից մարտի մեջ մտնելու փորձը:

Խաղխաղում կիրառված այդ նորարարությանը անտեղյակ լինելն է պատճառը. որ մինչև այսօր հանդիպակաց մարտի առաջին օրինակ է համարվում Տրեբիա գետի մոտ 1799թ. հունիսին Ա. Սուվորովի գլխավորած ռուս-ավստրիական բանակի ճակատամարտը ֆրանսիացիների դեմ¹²: Այս հանգամանքն էլ պատճառ է հանդիսացել, որպեսզի հանդիպակաց մարտի կազմակերպումը կապվի արագածիզ հրազենի ի հայտ գալու և շարասյունների (կառնների) մարտավարության կիրառման հետ¹³:

Խաղխաղի ճակատամարտով ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային ռազմարվեստը հարստացավ ընթացքից (առանց նախամարտական դադարի) մարտի մեջ մտնելու և հանդիպակաց մարտի գործնական վարժով: Դրանով Խաղխաղի ճակատամարտը հավասար դիրք է գրավում այնպիսի ճակատամարտերի շարքում, ինչպես Ջ.ա. 371թ. Լևկտրայի (առաջին անգամ գործը շարվեց ճակատով անհավասար), Ջ.ա. 331թ. Գավգամելայի (կիրառվեց բարդ զորաշարժ), Ջ.ա. 216թ. Կաննեի (առաջին անգամ փոքր բանակը շրջապատեց ու ջախջախեց ավելի մեծաթիվ բանակին), Ջ.ա. 49թ. Փարսալուսի (առաջին անգամ պահեստազորը մարտի դաշտում վճռական դեր կատարեց) մարտերը: Իսկ Վարդան Սամիկմյանը իր արժանի տեղն է գրավում ռազմարվեստի այնպիսի բարեփոխիչների կողքին, ինչպիսիք են Էյսամինոնդասը, Ալ.Մակեդոնացին, Հաննիբալը, Հ. Կեսարը և ուրիշ բարեփոխիչներ:

Ցավոք, պետականության կորստին հետևած զինված ուժերի թուլացումը բացասաբար անդրադարձավ հայոց ռազմարվեստի հետագա զարգացման վրա: Ապստամբական մարտավարությանն անցնելը, անշուշտ, պարտադրված քայլ էր: Սակայն ապստամբական փոքրաթիվ ուժերով հակառակորդի հզոր բանակների հետ բաց դաշտում առճակատումից խուսափելով՝ հետագա շրջանի հայ զորապետերը ստիպված հրաժարվում էին մարտավարական այնպիսի հնարքներից, որոնք դարերով մշակվելով՝ բարձր մակաարդակի էին հասցրել հայոց ռազմարվեստը: Աստիճանաբար մոռացության տրվեց նաև Խաղխաղում ձեռք բերված ուշագրավ և ուսանելի փորձը:

THE BATTLE OF KHAGHKHAGH IN THE HISTORY OF THE MILITARY ART

(Summary)

The liberation war against the Persian rule is one of the most interesting pages of Armenian liberation war. From the point of view of military art the battle in Khaghkhagh has a great importance. Armenian army headed by V. Mamikonian, entering the field of Khaghkhagh met with Persian army which was in military order and was ready for attack. Dividing into flanks Armenian army attacked the Persians immediately. And this demolished the Persians before the battle which was very important up to nowadays. Armenian army used for the first time a new type of battle in the history of military art - a counter battle. But up to our days the first counter battle was considered to be the attack of Russian-Austrian forces headed by of A. Suvorov on the French army, in Trebbian battle in June 1799. So nearly 13 centuries before the Trebbian battle Armenian army gave an example of attack from the duration and of the counter battle and opened a new page in the history of military art, and V.Mamikonian got his worthy place among other gifted generals. But losing the independence, the weakening armed forces didn't have any opportunity to develop the example of Khaghkhagh battle.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հարկ չենք համարում թվարկել դրանք, քանի որ չեն առնչվում նյութին: Այս մասին անհ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., հ. II, Ե., 1984, էջ 182-183:
2. Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Ե., 1989, Գ., էջ 150, Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, Բ., լր, էջ 150:
3. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների քառարան, հ. II, էջ 596, 631:
4. Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Բ., լն, էջ 152:
5. Նույն տեղում, Բ., լր, էջ 148:
6. Նույն տեղում, Բ., լն, էջ 152:
7. Б. Х. Лиддел Гарт, Стратегия не прямых действий, М, 1957, с.61-62.
8. Военная история, М, 1971, с.19. История военного искусства (учебник для военных академий советских вооруженных сил), М, 1984, с.13-14.
9. Ս. Վ. Սարգսյան, Հայ ռազմական արվեստի պատմությունից, Ե., 1969, էջ 182-183:
10. Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Գ, էջ 144 :
11. Боевой устав сухопутных войск ВС СССР, ч. II, М, 1990, с.243-251.
12. Л.М.Лещинский, Военные победы и полководцы русского народа во второй половине XVIII в., М., 1959, с.192-199. А.А.Строков, История военного искусства (рабовладельческое и феодальное общество), М., 1955, с.608.
13. Военное искусство рабовладельческого и феодального общества (сборник материалов для военных училищ), вып. 1, М., 1953, с.424-435.